

GRZEGORZ MOTYKA

OD RZEZI WOŁYŃSKIEJ DO AKCJI «WISŁA»: KONFLIKT POLSKO-UKRAIŃSKI 1943–1947. – Kraków, 2011. – 521 s.*

Гжегож Мотика

Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. – Краків, 2011. – 521 с.

В умовах стрімкої глобалізації національне питання набуває дедалі більшої актуальності. Це спонукає дослідників шукати аналогії нинішніх подій у минулому. Взаємна бійня братніх народів – польського та українського – уже отримала певне висвітлення у працях істориків, зокрема київського автора І.Ільюшина¹ та люблінського фахівця Г.Мотики, який торік видав свою нову книгу, що становить собою науково-публіцистичну компіляцію його попередніх робіт. У підзаголовку монографії підкреслюється активна роль польської сторони: «...польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.».

Оповідь структуровано за проблемно-хронологічним принципом, висвітлюється не тільки криваві події, але і їх передісторія, а також контекст: українське питання в II Речіпосполитій, політика нацистів у регіоні, ідеологія та плани ОУН і керівництва Армії крайової (АК), роль інших військово-політичних сил у Західній Україні, «обмін населенням» між ПНР і УРСР, а також депортація українців у рамках операції «Вісла».

Книга читається легше, ніж попередні роботи автора, у ній помітно більше узагальнень, проміжних висновків та інтерпретацій. Г.Мотика дискутує то з українськими, то з польськими істориками, і в одному випадку звинувачує своїх колег – подружжя Семашків – в умисній фальсифікації (с.160), заниженні кількості українських жертв АК.

Новим є виявлення факту, що командував волинським округом Армії крайової наказував або принаймні свідомо не заперечував проти вбивств мирного населення – українських чоловіків призовного віку (с.163–164), суворо забороняючи знищення жінок, дітей і людей похилого віку. Додамо до аргументації Г.Мотики, що у цьому документі замість пункту про конкретне покарання для його порушників було зафіксовано лише розпливчасту згадку «усієї суворості» заходів проти них.

Проте, на жаль, не всі наведені у книзі оцінки зважені. Зокрема, у першому розділі висловлюється доволі дивна думка: «Ставлення українських політичних партій (до держави – О.Г.) не створювало польській владі достатньо великого поля для маневру», тобто не залишало вибору, і «проблема була в тому, що (керівники УНДО – О.Г.) тільки у тридцятих роках почали дозрівати до визнання польської держави тривалою реальністю» (с.22). Ніякого впливу на дії влади думка громадян про владу справляти не може, коли йдеться про права громадян, та ще й про інтереси держави. У тодішній ситуації ці два чинники збігалися. Конкретні пропозиції лідерів українських демократів про

* Рецензія написана завдяки стипендії Діани та Говарда Уолла Центру перспективних досліджень Американського меморіального музею Голокосту (Вашингтон, США).

Переклад із російської мови – редакція «УІЖ».

¹ Пјuszyn I. UPA i AK: Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945). – Warszawa, 2009.

національно-культурну автономію українців відрізнялися помірністю та зваженістю. Ліберали стверджували, що такий крок міг підірвати в Галичині та на Волині позиції екстремістів, у тому числі КПЗУ, яка виставляла УРСР ідеалом української державності. Більше того, окремі адекватні політики з табору підсудчиків припускали: це зможе знизити лояльність уже радянських українців до Москви. Але здорові ініціативи розбивалися об націоналізм агресивно-слухняної більшості польського державного апарату.

На тій же сторінці як приклад справжньої лояльності описується позиція петлюрівців, яким нібито було байдуже до долі Західної України, через що вони допомагали польській розвідці (проти СРСР). По-перше, дивує підхід: роботу на спецслужби оголошено мало не еталоном громадянської позиції. По-друге, для симетрії тут можна було б згадати і про співпрацю УВО–ОУН з ОДПУ–НКВС на антипольській основі.

У першому розділі не завадило б зазначити й про концтабір приниження Береза Картузька, де утримували потенційно нелояльних громадян II Речіпосполитої. За задумом влади, цей заклад повинен був дисциплінувати незгодних, у реальності ж став «інкубатором» радикалізму, у тому числі українського.

Чомусь як приклад проявів неприязні до поляків наводяться слова віце-спікера сейму В.Мудрого, сказані ним у 1939 р. про тодішні реалії: немає поляків, що прагнуть відновити Україну, отже українцям необхідно розмовляти з братнім народом із позиції сили (с.124). Адже сам Г.Мотика писав: усі польські партії заявляли про невіддільність Західної України від Польщі².

У книзі наявний науково-довідковий апарат, проте він, на жаль, далеко не завжди використовується грамотно. Зокрема, трапляється стандартна помилка – надмірна довіра до мемуарів. Наприклад, навіщось цитується свідчення Г.Мельника³ про С.Бандеру, які стали супротивниками після розколу 1948 р., як про людину, що з неповагою відгукувався про українців (с.31–32). Цей фрагмент наводиться без спростувального коментарю. Як достовірне подається свідчення Є.Стахова про видану С.Бандерою заборону націоналістам вести антинімецьку діяльність на початку 1942 р. (с.82). Адже з 1948 р. Є.Стахів також був опонентом останнього, до того ж за стільки десятиліть цілком міг забути конкретні обставини.

Також не може викликати розуміння механічне наведення відомостей про те, що в 1939 р. існував план керівництва Райху про влаштування в завойованій Польщі різанини євреїв і поляків, яку нібито повинна була провести ОУН (с.44). По-перше, дані взято з апіорі недостовірної книги, написаної та виданої за часів ПНР. Більше того, навіть у ній посилання на джерело відсутнє⁴. А у книжці, що рецензується, ця цитата подається некритично. По-друге, і це головне, незрозуміло, яке відношення мали задуми нацистів до теми книги.

² *Motyka G. Ukraina partyzantka 1942–1960: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* – Warszawa, 2006. – S.304. Див. також відгук волинського делегата польського емігрантського уряду, спрямований громадянам, які підлягали винищенню: «Боротьба йде [...] не за те, хто з нас загине або залишиться жити – боротьба йде за єдність і велич Речіпосполитої» (див.: *Motyka G. Od rzezi wołyńskiej...* – S.152).

³ Не плутати з А.Мельником, який очолював ОУН із 1938 р., а після її розколу в 1940 р. – фракцію ОУН(м).

⁴ *Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933–1945).* – Warszawa, 1972. – S.189.

Багато даних, котрі демонізують ОУН, наводяться взагалі без посилань на джерела. Це стосується відомостей про знищення оунівським підпіллям цілих польських сіл у вересні 1939 р. (с.49), загальну чисельність жертв цих розправ – 796 (с.51), постанову бандерівців 1942 р. у Львові про навмисне провокування німецького терору проти поляків і здійснення цих задумів (с.83–84), плани бандерівської верхівки 1941 р. про виселення поляків із Західної України (с.123), убивства українськими повстанцями делегатів АК на переговорах (с.137), роздачі цукерок польським дітям, приреченим на смерть від рук бійців УПА (с.149), убивство бандерівцями дружини Т.Боровця («Бульби») (с.303), наказ головнокомандувача Д.Клячківського про знищення кожного п'ятого українця з нелояльних до УПА сіл (с.354), обстріл націоналістами колон українців, яких поляки переселяли в рамках операції «Вісла» (с.410). Усі ці відомості потребують ретельної перевірки.

Потрапляє написане і в пастку секретного джерела – у першу чергу протоколів допитів заарештованих націоналістів. Наприклад, інформація про ухвалення бандерівцями жорстоких планів стосовно нацменшин на Львівській конференції 1942 р. наводиться як правдива (с.86, 108) – у першому випадку навіть без указівки джерела в основному тексті. Проте слід мати на увазі, що заарештований намагається догодити своїм катом і розповідає їм те, про що вони хочуть чути. Також на спогади інформанта могли вплинути постанови ОУН від лютого 1943 р. та наступна різанина на Волині. Те ж саме зауваження стосується і наведених відомостей про конфлікти в ОУН щодо знищення поляків у серпні 1943 р. (с.216), тим паче, що свідчення належить, імовірно, представникові однієї з ворогуючих сторін, який прагнув виправдатися перед слідчим й очорнити колишніх опонентів.

Є в книзі й суперечності. Стосовно знищення Гути-Пеняцької в одному випадку вказується, що це зробили солдати дивізії ваффен-СС «Галичина» (с.238, 261), в іншому – бійці 4-го окремого поліцейського українського галицького полку ваффен-СС (с.263–266, правильні відомості).

Автор стверджує, що викликаний переселенням німцями поляків і українців польсько-український конфлікт на Люблінщині в 1942–1943 рр. не став передумовою Волинської різанини (с.292). Але наприкінці 1942 р. було зареєстровано тільки два десятки вбивств українців (с.285), у січні ж 1943 р. польські партизанські загони, за словами І.Мотики, «приступили до «відстрілу» українських старост, агрономів, співробітників соціального забезпечення» (с.285) на німецькій службі. Серед чиновників були підпільники ОУН, які регулярно повідомляли про те, що відбувалося, партійному керівництву. Рішення ж про деполонізацію було прийняте на Волині – тобто на іншому березі Бугу – у двадцятих числах лютого. Не виключено, що згаданий «відстріл» став останньою краплею, яка спонукала ОУН до реалізації етнічної чистки.

Не є неправильними, але відводять у бік від розуміння передумов того, що відбулося, наступні відомості з книги: після розправ УПА поляки бігли до «червоних» партизанів і в німецьку поліцію, «а це створювало серед місцевих українців враження, що звинувачення в колаборації з німцями і советами, висловлювані на адресу поляків, правильні» (с.129). Як показують документи про події 1942 р., антипольська акція Української повстанської армії не змінила

сприйняття українцями сусідів-слов'ян як співучасників німецької адміністрації⁵ і радянських партизанів⁶. Бандерівці знали, що волинські українці до початку 1943 р. вважали поляків помічниками ворогів, у ширшому сенсі – тими, з ким неможливо домовитися.

Але найголовніше, що у книзі, як і в попередніх працях Ґ.Мотики, не описується масове взаємне українсько-польське озлоблення, яким пройнялася атмосфера Західної України в 1939–1943 рр., і яке стало умовою початку різанини. Непереконливим виглядає відсилення до того, що «ситуацію позитивно оцінювало польське підпілля» в дописах у Лондон (с.109). Оскільки офіцери АК вважали себе благодійниками, вони могли не зовсім тверезо оцінити те, що відбувалося. До того ж у Центр надсилалися різні відомості. Уже у травні 1942 р. з округу АК «Львів», де міжетнічні суперечності були тоді слабшими, ніж на Волині, повідомлялося наступне: «Ставлення (українців – О.Г.) до поляків вороже і підступне, яке ускладнює життя»⁷.

Упущено чи не головний чинник, що призвів до різанини, – суперництво двох етнічних груп в апараті управління у 1939–1943 рр., утиски службовцями тієї й іншої національності «етнічного ворога». Генеральний комісар Волині–Поділля Г.Шене в огляді ситуації за вересень – жовтень 1942 р. писав: «Напружені стосунки між окремими національними групами, передусім білорусами й українцями з одного боку, та поляками – з іншого, особливо загострилися. У цьому є певна система. Спроби з якогось ворожого боку турбувати народ»⁸ (ці рядки в оригіналі підкреслено – імовірно респондентом документа).

Тривога окупантів наростала: 25 лютого 1943 р. гебітскомісар області Брест-Литовська (підпис нерозбірливий) заявляв у звіті Г.Шене за січень – лютий 1943 р.: «Неблагонадійні для нас елементи з різних національних груп використовують німецьку адміністрацію для міжнаціональної боротьби один з одним. Місцями трапляються випадки, коли, наприклад, сільський староста, якщо він поляк, зловживає своїм становищем супроти українців, або якщо він українець, то робить те ж саме проти поляків. Я розбираю кожен такий випадок окремо і притягаю винних до відповідальності»⁹.

Ці ключові документи опубліковано, вони відомі авторові, який не доніс їх до громадськості, зробивши акцент на візіях ОУН про моноетнічну державу. Але які б плани не будували політики, проекти не стануть дійсністю без певної підтримки народу.

Відсутністю джерел німецькою мовою можна пояснити твердження, що нацисти нібито намагалися «підтримати польсько-український конфлікт» (с.105). Насправді німці на переговорах із бандерівцями постійно висували умову про припинення бійні, але наражалися на формулювання: «Це внутрішня справа України». Перекладені російською мовою документи про таку ситуацію

⁵ Bundesarchiv Berlin (далі – BAb). – R58/222. – Bl.188.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.50. – Арк.21; BAb. – R58/222. – Bl.188; *Бринский А.П.* По ту сторону фронта: Воспоминания партизана. – Кн.1. – Горький, 1966. – С.204–205.

⁷ Archiwum Akt Nowych. – 203/XV-24. – K.2.

⁸ BAb. – R6/687 (листи у справі не пронумеровано). Імовірно, документ адресувався райхско-місарові України Е.Коху

⁹ Ibid. – R94/8 (листи у справі не пронумеровано).

містяться також і в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Ті ж зауваження стосуються характеристики німецької етнічно-державної інженерії в Люблінському дистрикті, що названа автором «провокацією» кровопролиття (с.277). Доказів наміру провокації не наведено. Позасистемне насильство, з погляду окупантів, шкідливе, оскільки демонструє їх безсилля і виводить ситуацію з-під контролю.

Заслуговує критики оцінка автором акції «Буря» у Західній Україні, повстань проти німців безпосередньо перед приходом Червоної армії, а також опис результатів міжпартизанської боротьби УПА та АК. За словами Ґ.Мотики, операції УПА проти АК були безглуздими, польські націоналісти зберегли значні збройні сили: «Якби дійшло до польсько-української війни, як у 1918–1919 рр., загони АК могли утримати більшість міст від захоплення УПА. В антипольській акції українці не завдали жодних істотних втрат АК» (с.336). По-перше, не можна оцінювати що-небудь із перспективи подій, які не відбулися. Реальність же була така, що багато командирів АК заявляли про авантюристичність «Бурі», тим більше – у Західній Україні, і пропонували направити сили не на повстання перед приходом Червоної армії, а на захист населення. По-друге, поразка АК у міжпартизанській війні з УПА очевидна. Її передбачали і тодішні офіцери польських націоналістів, які писали у Центр про зростання сподівань галицьких поляків на Червону армію¹⁰. Шкодували про поразку на Люблінщині й польські соціалісти – БХ¹¹. По-третє, «Буря» стала не просто провальною, а контрпродуктивною, оскільки полегшила Й.Сталіну розгром АК і підкорення як Західної України, так і Польщі. Невипадково операція отримала різку оцінку командувача однієї з польських дивізій на Західному фронті В.Андерса: «Проголошення повстання [...] було не лише дурістю, але й однозначним злочином»¹².

Антипольську акцію УПА Ґ.Мотика кваліфікує як геноцид (пол. «ludobójstwo»), терор АК проти українців свідомо не отримує загального найменування (с.459), а операцію «Вісла» названо сталінською етнічною чисткою.

У визначенні геноциду, даному ООН, не обговорюється масштаб події, тому, теоретично, убивство однієї людини, здійснене за мотивами расової, національної, етнічної або релігійної ненависті, підпадає під цю статтю. І Ґ.Мотика також пише, що не зовсім зрозуміло, «яким чином і хто повинен задекларувати, з якої кількості жертв розпочинається геноцид» (с.453).

Фактично ж, по кожній окремій трагедії рішення про віднесення її до актів геноциду приймається на рівні найвищого договірного органу людства – Організації Об'єднаних Націй. У ряді дискусійних випадків відповідні постанови спочатку затверджуються на рівні парламентів або урядів низки країн, а потім приймаються чи відхиляються ООН на підставі сукупності показників. Береться до уваги й доля спільноти, що зазнала насильства. Згідно з наведеними Ґ.Мотикою відомостями, УПА винищила 0,3% поляків.

¹⁰ Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945. – Т.ІІІ. – Wrocław, 1990. – S.383.

¹¹ Льюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С.174.

¹² Dmítrow E. Der polnische „Historikerstreit“ zur Armia Krajowa // Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweitem Weltkrieg. – München, 2003. – S.835.

Постанову сейму Республіки Польща про визначення антипольської акції УПА як геноциду було ухвалено 2009 р.¹³, тобто через 65 років після трагедії і через 20 років після здобуття Польщею свободи. Нині дії УПА тільки польський уряд характеризує як геноцид, а в англомовній історіографії акцію проти поляків прийнято називати етнічною чисткою¹⁴.

Звернімо увагу й на деякі стилістичні особливості. Суб'єктивність у книзі проглядається, зокрема, у тому, що прямо виражається співчуття стосовно того або іншого історичного явища, або ж для опису того чи іншого варіанту розвитку подій використовуються слова «краще» і «гірше» (с.31, 377).

Трапляються й помилки перекладу. Наприклад, основна політична мета оунівців – УССД¹⁵ – визначається як Українська незалежна об'єднана національна держава (с.25), хоча слова «національна» (пол. «narodowa») у цій аббревіатурі немає. Аббревіатура УНС розшифровується як Українська національна (пол. «narodowa») самооборона (с.215), хоча насправді друге слово – народна (пол. «ludowa»).

Не зовсім коректною виглядає термінологія: замість позначення військово-політичної сили («націоналісти», «УПА» й т.д.) занадто часто вживається етнонім «українці». На момент описуваних подій проти УПА воювали українські червоні (радянські) партизани, у регіоні оперували формування українських колабораціоністів, а діяльність бандерівців засуджувалася іншими українськими партіями. Так само АК у книзі часто вільно або мимоволі на рівні лексики ототожнюється з поляками, хоча в ті роки вона була далеко не єдиною польською військово-політичною силою.

Як виправдовуюче словосполучення виглядають уживані без лапок по всьому тексту слова «відплатна акція» – стосовно терору Армії крайової. Адже йдеться про вбивство не бійців УПА, а мирних жителів. За такою логікою, наприклад, і антипольські дії бандерівців можна назвати «операцією у відповідь» за криваві події, скажімо, 1919 р. або й узагалі за спалення міст в ХІ ст.

Виклад нерідко тоне в надмірних деталях. Це стосується десятків прикладів, що описують події на рівні того або іншого хутора чи сотні УПА, адже до доказової бази, тез та аргументації ці факти не належать, натомість показати панораму цілком дозволяє наведення витягів із декількох красномовних узагальнюючих документів – свідчень епохи.

¹³ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich [Електронний пецып]: <http://prawo.lego.pl/prawo/uchwala-sejmu-rzeczypospolitej-polskiej-z-dnia-15-lipca-2009-r-w-sprawie-tragicznego-losu-polakow-na-kresach-wschodnich/>

¹⁴ Snyder T. The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943 // Past and Present. – 2003. – №179. – P.197–234.

¹⁵ Українська самостійна соборна держава.

О.С.Гогун (Берлін, Німеччина)